Početak stalne turske vlasti u Bosni Osnivanje "Bosanskog krajišta"[1]

Hazim Šabanović

U proljeće 1448. g. Turci su ponovo upali u Bosnu, podijeljeni u dvije grupe, i pljačkali u njoj, ne štedeći ni oblasti hercega Stjepana. Tada su mu spalili i Drijeva. Svakako su mu tada oduzeli i Hodidjed, koji zbog uspješne akcije u Srbiji nisu morali više napuštati. I od toga vremena datira njihova stalna vlast u Vrhbosni. Poslije 1448. g. nema vijesti o turskim provalama u Bosni sve do 1459. g., a od 1451. imamo sasvim jasne i nesumnjive dokaze o njihovom stalnom gospodstvu u župi Vrhbosni i njenom gradu Hodidjedu.

U aprilu 1451. godine savjetovali su Dubrovčani ugarskom guvernatoru Hunjadiju da *istisne Turke iz Hodidjeda* da bi se na taj način onemogućila njihova razorna akcija u Bosni i susjednim ugarskim oblastima. Iz toga izvora vidi se jasno da tada Turci imaju u Bosni i svoju bazu, i to upravo Hodidjed. Dana 19. jula 1453. g. spominje se і краишник господарев... на Босанском краишту' a u maju 1455. g. izvršen je turski popis *vilajeta Hodidjeda*, odnosno *vilajeta Saray-ovasi*. Iste godine spominje se prvi put i *vojvoda Vrhbosanja*. Na osnovu svega toga jasno je da su Turci možda još 1448, a svakako prije 1453. g., u

[1] Za izvore i literaturu v. H. Šabanović: "Bosansko krajište". Godišnjak Istorijskog društva BiH, IX, 1957, str. 177–220.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 43 3/4/13 11:53 PM

zaposjednutom dijelu Bosne obrazovali jednu svoju upravnu jedinicu koja se, u spomenutom domaćem izvoru iz 1453. g., naziva "Bosansko krajište", a u najstarijem poznatom turskom popisu iz 1455. g., "Vilayet Hodided" i "Vilayet Saray-ovasi".

Iz spomenutog popisa vidi se da Turci još ni 1455. g. nisu bili potpuno likvidirali domaći feudalizam u bosanskom krajištu niti su bili zaveli spahijsko-timarski sistem u cijeloj Vrhbosni. Tu još nije bilo nikakvih turskih vjerskih i pravnih institucija. Tu još nema više od možda dva-tri slučaja islamizacije. Vrhbosna još nije imala ni svoga kadiju, a mnoga njena mjesta držali su još uvijek Pavlovići, stari gospodari ove oblasti. Sve to upućuje na činjenicu da je 1455. g. turska vlast u župi Vrhbosni bila svježa i da nije bila mnogo starija od vremena ovoga popisa te da, prema tome, ne može biti govora o stalnoj turskoj vlasti u tome kraju prije sredine XV st.

Teritorijalno jezgro bosanskog krajišta ili vilajeta Hodidjeda sačinjavao je prvobitno taj grad s bližom okolinom. Stoga se, vjerovatno, ovaj vilajet prvobitno nazivao *vilajet Hodidjed*, po glavnoj utvrdi u tome kraju. Ali, već 1455. g., kada imamo prvi spomen vilajeta Hodidjeda, imamo u istom izvoru i drugi turski naziv ovoga krajišta pod imenom *vilajet Saray-ovasi* (vilajet Sarajevsko polje), koji je svakako mlađi od prvog turskog naziva i dolazi sigurno od imena novog političkog središta toga vilajeta koje je identično sa Sarajevom. Hodidjed je imao posadu koja je tada brojila 23 čovjeka koji su imali timare po Sarajevskom polju i okolnim planinskim predjelima, pa se, prema tome, bosansko krajište još od početka stalne turske vlasti u Hodidjedu prostiralo preko cijele župe Vrhbosne.

Samo državnopravni položaj svih naselja bosanskog krajišta nije bio jednak niti su na cijelom njegovom teritoriju vladali isti feudalni i društveni odnosi. U jednom manjem broju naselja ovoga krajišta postojala je još uvijek kakva-takva narodna vlast i gdje je vladao domaći feudalni poredak. Ta naselja i tada su bila u vlasti svojih starih gospodara Pavlovića, koji su za njih plaćali Turcima godišnji tribut, dok je u drugom, nešto većem broju naselja bosanskog krajišta, bila uspostavljena puna turska vlast i turski feudalni poredak. Osim toga, čini se da je u bosanskom krajištu bilo i pojedinih sela u kojima je vladalo *dvovlašće* koje je postojalo u ovom vilajetu kao cjelini.

Većina sela koja su sada bila u vlasti Pavlovića nalazila su se u maloj župi *Tilavi*, pa su valjda stoga i ostala sela koja su držali Pavlovići uvršte-

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 44 3/4/13 11:53 PM

na u popisu iz 1455. g. u nahiju Tilavu. Prema tome popisu, ova "nahija" imala je tada 40 sela. Godišnji tribut koji su Pavlovići plaćali Turcima za ta sela spadao je u has Isa-bega Ishakovića. U isti has spadalo je tada još pet drugih naseljenih sela i sedam pustih mezri bosanskoga krajišta.

Sva ostala sela i mezre u bosanskom krajištu spadala su 1455. g. u timare posade Hodidjeda. Ti timari obuhvatali su 36 naseljenih sela i 4 puste mezre. Na osnovu njihovih imena vidi se da je bosansko krajište tada zapremalo cijelo Sarajevsko polje i sve okolne planinske predjele koje je i kasnije obuhvatala sarajevska nahija, a svakako i srednjovjekovna župa Vrhbosna. Iz zapisa u spomenutom popisu znamo da je 1455. godine u vilajetu Hodidjed postojala posebna nahija *Tilava*. To opet sasvim nedovoljno upućuje da je i ranije u velikoj župi *Vrhbosni* postojala mala župa *Tilava*. To nije rijedak slučaj ni kod drugih srednjovjekovnih župa kao ni kod kasnijih nahija.

Tilava se u poznatim srednjovjekovnim izvorima spominje samo jedanput, 1365. g., ali nije jasno da li se tu radi o *selu* ili o *župi* Tilavi. Drugi put Tilava se spominje u popisu iz 1455. g. i to jedanput kao *nahija*, a drugi put kao *selo*. Tim imenom naziva se i danas selo i predio od nekoliko sela u porječju male istoimene rijeke.

Sistem dvovlašća koji je postojao u ovome vilajetu 1455. g. održao se možda sve do 1463. godine.

Turska vlast u Bosni počela se naglo širiti izgleda tek nakon pada Despotovine 1459. g. kada su Turcima bili potpuno otvoreni svi putevi u unutrašnjost Bosne.

Padom Despotovine turske čete iz Vrhbosne su počele provaljivati i u oblast bosanskoga kralja i u zemlje Hercegovine. Dana 18. novembra 1459. g. Turci su spalili manastir Mileševo u zemlji Hercegovoj i uznemirili čitavu oblast do dubrovačke granice.

Ubrzo poslije toga došao je u njihovu vlast i *Višegrad*, koji je već početkom 1462. g., imao svoga kadiju. Turci su ga vjerovatno zaposjeli 1458. g., kada su napali Despotovinu. Možda je već tada bio obrazovan i poseban *vilajet Višegrad* u zemlji Pavlovića, koji se inače ne spominje u izvorima. Svakako su Turci zauzeli i područje *Romanije* prije pohoda sultana Osvajača protiv Bosne (1463), jer se u jednom kasnijem sudskom aktu kaže da je taj kraj osvojio Isa-beg. Kada se osvajanje toga predjela pripisuje Isa-begu a ne sultanu, znači da je ono izvršeno prije pohoda sultana Osvajača protiv Bosne, pa je, prema tome, i Romanija zaposjednuta prije 1463. g. Dalje se turska vlast širila iz bosanskoga krajišta prema važnima rudarskim centrima – Fojnici i Kreševu.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 45 3/4/13 11:53 PM

Bosanskim krajištem upravljali su vojvode skopskoga krajišnika Isa-beg Ishakovića sa širim ovlaštenjima vojničke prirode. Prvi put vojvoda u Vrhbosni spominje se 1455. g. Sjedište mu je bilo u Hodidjedu, glavnoj tvrđavi, ili u Vrhbosanju, glavnom trgovištu u župi Vrhbosni, koje se prvi put spominje 1461/1462. g. i to pod imenom *kasaba Saray-ovasi*, a drugi put 1469. g. pod imenom *Trgovište*. Klaić je mislio da su prvi krajišnici bosanskoga krajišta sjedili u Foči, ali to nije moguće. Foča je pala pod tursku vlast tek u proljeće 1465. g., dok se deset godina ranije izričito spominje "Skender, vojvoda u Vrhbosni".

Ko je bio prvi turski vojvoda u Vrhbosanju, sada se ne zna, ali se sasvim sigurno može tvrditi da to nije bio Isa-beg Ishaković, kako se to dosada obično uzimalo. Isa-beg bio je od 1439. do 1463. g., s malim prekidom od 1443. do 1444. g., udžbeg (krajišnik) skopskoga krajišta, kome je pripadalo i bosansko krajište. Na tome položaju on se spominje i 1455. g. u popisu velike oblasti kojom je upravljao i koja se tada protezala od Skoplja do Vrhbosne. U isto vrijeme spominje se u jednom izvoru od 24. novembra 1455. g. Skender-beg "vojvoda u Vrhbosni". To je prvi po imenu poznati vojvoda bosanskoga krajišta. On je vjerovatno identičan s onim vojvodom Skenderom, koji je potpisan kao svjedok na Isa-begovoj vakufnami za njegove zadužbine u Sarajevu, koja je legalizirana početkom 1462. g. Kako je ta vakufnama sastavljena u Sarajevu, on je vjerovatno bio jedan od onih vojvoda vrhbosanskih pod čijim je neposrednim nadzorom bosanski kralj Tomaš očekivao propast svoje države. Prema tome, sasvim je jasno da Isa-beg Ishaković ni tada, kada je bosansko krajište zaista postojalo, nije bio vrhbosanski vojvoda.

Dubrovčani su 15. septembra 1460. g. odlučili da jednim poklonom darivaju Isa-bega Ishakovića, a drugi da pošalju vojvodi Vrhbosanja. U junu 1461. g. dobio je njihov dar "vojvoda Aschadam de Vershbossania". Tu očito imamo pogrešno zapisano ime onoga "ponosa među vitezovima, vojvodu Hoškadema" koji se u februaru 1462. g. pojavio na sarajevskom sudu kao Isa-begov punomoćnik prilikom legaliziranja njegove vakufname. Hoškadem je taj položaj naslijedio možda od spomenutog Skendera, jer su se i u to doba vilajetske vojvode često mijenjale kao i kasnije. Osim toga, sasvim je sigurno da je tih vremena i sam Isa-beg, koga su Dubrovčani 1457. g. smatrali "pravim gospodarom Bosne", često boravio u Vrhbosanju, naročito od 1457. g., kada je pristupio podizanju svojih zadužbina kojima je udario temelj današnjem glavnom gradu Bosne.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 46 3/4/13 11:53 PM

PROPAST BOSANSKOG KRALJEVSTVA I OSNIVANJE BOSANSKOG SANDŽAKA

Poslije okupacije Despotovine postalo je jasno da je Bosna neposredni cilj daljih turskih osvajačkih akcija na ovoj strani. Svjestan opasnosti, bosanski kralj tražio je pomoć na sve strane, a posebno od pape, čijom se krunom krunisao u Jajcu 1461. g. i time dao vidan znak svojoj antiturskoj orijentaciji u vanjskoj politici. A kada je sljedeće godine otkazao danak sultanu, on je time dao neposredan povod Turcima da napadnu Bosnu, a pogoršao je i njen položaj prema Ugarskoj, koja se nikada nije odricala svojih pretenzija na ovu zemlju. Kada je vidio da je usamljen, kralj je pokušao izbjeći rat s Turcima i zatražio primirje na 15 godina, ali je na Porti već bio stvoren plan za napad pa su vršene užurbane pripreme za rat.

Da bi onemogućio intervenciju Ugarske u korist Bosne, sultan je prije toga premjestio poznatog vođu akindžija Ali-bega Mihaloglua iz Vidina u Smederevo i naredio mu da izvodi vojničke demonstracije i da upadima preko Dunava i Save veže ugarske trupe dalje od bojišta i spriječi pružanje pomoći Bosni. Još u februaru 1463. g. upala je jedna turska vojska u Hercegovinu s ciljem da na vlast dovede Vladislava kao svoga čovjeka i da izazove što veću pometnju u Hercegovini, kako bi je onesposobila za pružanje aktivne pomoći Bosni. Ovu akciju u Hercegovini izvršio je Isa-beg Ishaković s odredima iz svoga krajišta. Da bi svoj plan u Bosni lakše izveli, Turci su obećali kraljevim poslanicima primirje, a odmah zatim krenuli na Bosnu i tako preduhitrili pripreme za odbranu.

Preko Skoplja, Kosova i Sjenice Turci su se spustili na Drinu i početkom maja 1463. g. stigli u oblasti Pavlovića i Kovačevića, koji su se predali bez otpora, jer im je bilo javljeno da je sklopljeno primirje. S Drine je sultan krenuo u gornju Bosnu i brzim maršem napredovao prema dobro utvrđenom Bobovcu, pred koji su turske prethodnice stigle 19. maja, a sutradan i sam sultan. Bobovac je svojim položajem i utvrđenjima, da je bilo odlučnosti, mogao duže vremena zadržati sultana, ali je zapovjednik grada, vojvoda Radak, na neka obećanja, treći dan opsade predao grad. Brzi i nenadani pad Bobovca unio je veliku pometnju u zemlji i demoralizirao posade ostalih gradova. Ispod Bobovca sultan je preko Visokog udario na Travnik, a zatim na Jajce, koje se predalo bez borbe. Kralj je u bijegu prema Hrvatskoj i Primorju "radio i danju

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 47 3/4/13 11:53 PM

i noću da hitno sakupi nekakvu vojsku", pa se najzad sklonio u tvrdi Ključ na Krajini. U to su pod Ključ prispjele i turske prethodnice pod komandom Mahmut-paše, koji je nakon četverodnevne opsade stupio u pregovore s kraljem i zajamčio mu život i slobodu ako se preda. Na to je kralj kapitulirao zajedno sa svojim stricem Radivojem. Kada je odveden u Jajce sultanu, ovaj ga je prinudio da naredi kastelanima svojih gradova da se predaju, a zatim ga pogubio zajedno s Pavlovićem i Kovačevićem. Tako je zapečaćena sudbina bosanskoga kraljevstva.[2]

Pojedinosti o spomenutoj turskoj akciji u Hercegovini nisu poznate. Turci su, po svemu izgleda, imali u vojničkom pogledu znatan ali privremen uspjeh. Vjerovatno se na ove događaje odnose vijesti koje pruža Vrhbrežnički ljetopis po kojemu su Turci 1463. g. razbili Hercega na rijeci Breznici.[3] Sredinom maja oni su bili ozbiljno ugrozili Drijeva.[4] Već početkom juna očekivalo se da će se Herceg skloniti u Dubrovnik. On je sredinom juna bježao prema Novom, pa se čini da se dotle znatan dio Hercegovine bio predao Turcima. Prisiljen glađu svoje vojske i stoke, sultan je sredinom juna 1463. g. s glavninom svojih snaga napustio Bosnu i vratio se uglavnom istim putem kuda je i došao.[5] Prije toga uputio je jedan odred s Mahmut-pašom na čelu u pomoć vojsci koja je operirala u Hercegovini. Glavni štab te vojske nalazio se 22. juna u Nevesinju. Odatle se i ova vojska preko Foče, gdje se nalazila 2. jula, brzo povukla u tursku unutrašnjost, tako da se 11. jula nalazila u području Rasa,[6] pa je herceg Stjepan mogao već početkom jula preduzeti čišćenje svoje zemlje od turskih posada. On je brzo uspio osloboditi mnoge svoje gradove; za Ključ i Ljubuški zna se poimenice da su preoteti prije sredine jula.[7]

---

[2] Vl. Ćorović: *Historija Bosne*, str. 536 i d.; K. Jireček – J. Radonić, n. d. I, 392–393; Dursun-beg: *Tarih-i Ebu-l Feth*, izd. TOEM, Istambul, 1330, str. 120. i d.; Mehmed Nešri, izd. Taeschnera, 198–199; *Udruž b. Adil*: izd. Babingera 74. Thalloczy-Šufflay: *Povjest (banovine, grada i varoši) Jajca*, Zagreb, 1916.

[3] Stojanović: *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Beograd – Sr. Karlovci, 1927, str. 245.

[4] S. Ćirković: *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, rukopis 317.

[5] Isto.

[6] BVA, *Maliye defteri*, br. 544; H. Šabanović: *Bosansko krajište*, Godišnjak Istorijskog društva BiH IX, 1957, 212–214.

[7] M. Dinić, *Zemlje*, str. 246.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 48 3/4/13 11:53 PM

Osvajanje Bosne imalo je za Tursku izvanredan značaj ne samo zato što je time srušila posljednji značajan državni organizam na Balkanu nego, prije svega, stoga što je s Bosnom stekla vanredne strateške pozicije u borbi s Ugarskom kraljevinom, koja joj je, pored svih svojih unutrašnjih slabosti, predstavljala snažnog protivnika na kopnu, kao i Mletačkom republikom kao snažnom pomorskom silom. Kapitulacijom Bosne Turci su ugrozili oba protivnika.

Osvojene zemlje bosanskoga kralja, oblasti Pavlovića i Kovačevića, i okupirani dio zemlje Hercegove Turci su pretvorili u vilajete koje su ujedinili s ranijim vilajetima u Raškoj i Bosni i od čitava tog teritorija osnovali Bosanski sandžak.

Najstariju pouzdanu vijest o osnivanju Bosanskog sandžaka imamo kod Dursun-bega, savremenika, biografa i pratioca sultana Osvajača na njegovim pohodima protiv Srbije i Bosne. Prikazavši na svoj način prvi sultanov pohod protiv Bosne, Dursun-beg svoja saopćenja zaključuje ovako: "Tako su u ovoj blagoslovenoj vojni osvajana i pokorena u svemu četiri vilajeta. Postavljeni su sandžakbeg i kadije; u rudnike su postavljeni emini, a raji nametnuta šerijatska glavarina (džizja)"[8]. Pod "četiri vilajeta" Dursun-beg misli na zemlje bosanskoga kralja, Pavlovića, Kovačevića i hercega Stjepana, kako to naprijed sam kaže.

Sasvim slično tome izvještavaju nas i ostali stari turski hroničari, kao Ašikpašazade[9] i Mehmed Nešri,[10] pa su, prema tome, sva drukčija shvatanja neosnovana. Kako sada pouzdano znamo da je turska okupacija Bosne izvršena u međuvremenu, od početka maja do kraja juna 1463. g., onda možemo sa sigurnošću tvrditi da je i ovaj sandžak organiziran u tome međuvremenu.

Prvim sandžakbegom Bosanskog sandžaka imenovan je Mehmed-beg Minetović (Minnet-oğlu), koji je dotle bio "gospodar Srpskoj zemlji". To pouzdano znamo na osnovu turskih i dubrovačkih izvora. Tako, npr., spomenuti Ašikpašazade i Nešri, pričajući o osvajanju Bosne

[8] Dursun-beg, *Tarih-i Ebu'l Feth*, izd. TOEM, Carigrad, 1330, 121; Up. i Elezović u *Bratstvu* str. 26, 70, gdje je prijevod: "Određeni su bili svakoj zemlji sandžakbeg i kadija" netačan, pa su prema tome netačni i svi zaključci koje je on iz toga izvodio. Up. Elezović, *Turski spomenici I*, str. 68 i na drugim mjestima.

[9] Aşikpaşazade: *Tevarihi al-i Osman*, carigradsko izdanje, str. 165 i d.; Up. Elezović u *Bratstvu* str. 26, 118, separat 33.

[10] Nešri: izd. Taeschnera, str. 189–199.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 49 3/4/13 11:53 PM

1463. g., kažu izričito da je za prvog sandžakbega bosanskog sandžaka imenovan spomenuti Mehmed-beg Minetović, koji je dotle upravljao Smederevskim sandžakom.[11] To potvrđuju i dubrovački izvori koje je saopćio Truhelka.[12] Dursun-beg, pričajući o drugoj opsadi Jajca od strane sultana Mehmeda Osvajača (1464), kaže da je sultan tada ostavio u Jajcu "sandžakbega Minnet-oğlu Mehmed-bega", a sam pošao u susret neprijatelju koji je dolazio u pomoć opsjednutom gradu.[13] Slično priča i Ašikpašazade, samo što on to veže pogrešno za 1463. g.,[14] ali to u ovom slučaju ništa ne smeta. Na osnovu svega toga sada znamo sasvim pouzdano da je prvi sandžakbeg Bosanskog sandžaka bio spomenuti Mehmed-beg, ranije "gospodar Srpskoj zemlji" i da su, prema tome, drukčija tvrđenja drugorazrednih izvora neosnovana.

Prvo sjedište sandžakbega Bosanskog sandžaka bilo je do jeseni 1463. vjerovatno u Jajcu, a dalje u Sarajevu. Druga muslimanska mahala u Sarajevu nosila je ime Mehmed-bega Minetovića. Tu je on podigao jedan mesdžid.[15]

Prvobitnu teritoriju Bosanskog sandžaka sačinjavali su:

a. Raniji turski vilajeti i predjeli u staroj Raškoj: Zvečan, Jeleč, Ras, Sjenica, Moravica i Nikšići, koji su kasnije pretvoreni u istoimene nahije.[16] Samo je moguće da su ti krajevi priključeni Bosanskom sandžaku tek 1464. g., kad je sandžakbegom ovoga sandžaka postao Isa-beg Ishaković, u čiji su has oni spadali i kao naknada za velike gubitke u Bosni.

b. Dio Bosne koji je pao pod tursku vlast prije propasti kraljevstva. Ovamo je spadalo bosansko krajište ili vilajet Hodidjed, odnosno vilajet Saraj-ovasi, koji su Turci definitivno zaposjeli još 1448. g., zatim vilajet Višegrad, koji su oni zauzeli prije 1462. godine.[17]

c. Ostale zemlje Pavlovića, bosanskog kralja i Kovačevića, koje su Turci okupirali 1463. godine.

[11] Up. Nešri: izd. Taeschnera, 199; Aṣikpaṣazade, str. 165 i d., Elezović, n. m., str. 33.

[12] Truhelka: n. d., br. 16, str. 20. Njega je u Smederevu naslijedio Ali-beg Mihal-oglu.

[13] Dursun-beg, str. 129.

[14] Aṣikpaṣazade n. m.

[15] Up. Tapi defteri, br. 18 iz 890/1485. g.

[16] Sravni ovdje str. 32–34 i 117–118.

[17] Sravni ovdje str. 35–37.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 50 3/4/13 11:53 PM

d. Najzad, možda neki dio zemlje Hercegove koji su Turci zaposjeli 1463. g. i koje Herceg i njegovi sinovi nisu oslobodili. Ima indicija koje upućuju da je takav slučaj bio s gradom Borovcem u hercegovoj Neretvi.

Ali, ta se teritorija Bosanskog sandžaka nije mogla dugo održati. Čim su se Turci povukli iz Hercegovine, preduzeo je Herceg da oslobodi svoje gradove i u tome je, izgleda, skoro potpuno uspio još u ljeto 1463. godine.

Svjesni opasnosti koja im je zaprijetila od Turaka, Mađari i Mlečani – kao najugroženiji susjedi, koji su za vrijeme napada na Bosnu zauzimali pasivan stav – preduzeli su da, uz pomoć pape, organiziraju akciju za suzbijanje Turaka te su 12. septembra 1463. sklopili vojni savez protiv sultana.

Turske posade u bosanskim gradovima bile su malobrojne,[18] pa su već stoga uvjeti za uspjeh protuofanzive bili vrlo povoljni. Protuofanziva saveznika počela je prvih dana oktobra 1463. g. Jedan dio ugarske vojske kretao se dolinom Vrbasa, a glavna, koju je vodio kralj Matijaš, prešla je Savu kod Gradiške, protjerala turske straže i udarila na Ključ, a odatle prema Jajcu. Njegovu akciju pomagali su s juga herceg Stjepan i njegovi sinovi. Vladislav Hercegović oslobodio je jugozapadnu Bosnu (Ramu s Prozorom, Skoplje s Veselom Stražom i Livno) i zatvorio pristup Jajcu; drugi hercegov sin, Vlatko, objavio je da ratuje u ime Mletaka, upao u oblasti Pavlovića i Kovačevića, zauzeo devet gradova i dospio u blizinu Srebrenice.[19]

Ugarske opsadne operacije za osvajanje Jajca počele su sredinom oktobra i trajale su do 26. decembra, kada je turska posada (430 ljudi) zajedno sa svojim zapovjednikom predala grad i stupila u kraljevu službu. Nakon pada Jajca predalo se više utvrda u donjoj Bosni, među kojima Zvečaj i Banjalučki kaštel, koji je branilo 50 janičara i 50 mustahfiza. Matijaš je za vrlo kratko vrijeme dobio 28 utvrđenih gradova, dok se turski posjed sveo uglavnom na Podrinje, središnju i gornju Bosnu.

Da zbog takve situacije ne bi potpuno izgubio ovu zemlju, sultan je početkom ljeta 1464. došao ponovo u Bosnu i uputio se ravno na Jajce. Turska opsada Jajca započela je 12. jula i trajala do 22. augusta. Fatih je

---

[18] Prema podacima koje pruža turski popis iz 1468/1469. tada su u Bosni i Hercegovini imali posade samo 17 gradova. Up. *Mücmel defteri* u Belediye kütüphanesi, A. Cevdet yazmalari 076.

[19] Vl. Ćorović: *Historija Bosne*, str. 536; M. Dinić: *Zemlje hercega Sv. Save*, str. 226 i d.; Isti: *Bosna od XII do XV v., u: Istorija naroda Jugoslavije*, Beograd, 195 I, str. 556. i d.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 51 3/4/13 11:53 PM

pokušao na juriš zauzeti grad, ali ni poslije više navala nije imao uspjeha, pa se povukao. Na to je Matija Korvin udario na sjeveroistočnu Bosnu s namjerom da protjera tamošnje turske posade i stvori odbrambenu liniju od Beograda do Jajca. Njegov glavni cilj bio je Zvornik, "ključ Drine".

Mađari su s akcijom započeli u prvoj polovici oktobra. Prvo su zauzeli Srebrenik i još neka tri grada na putu za Zvornik, ali glavni cilj, osvajanje Zvornika, ipak nisu postigli te su se morali povući. Tako je Matija poslije jednomjesečne opsade doživio kod Zvornika isto što je doživio sultan kod Jajca.

Rezultat ovoga ratovanja bio je da je sjeverna Bosna (Donji Krajevi i Usora) došla pod ugarsku vlast, dok je sultanu ostala samo istočna i centralna Bosna. Matija Korvin od osvojenih oblasti obrazovao je dvije banovine: Jajačku i Srebreničku. Sjedište Jajačke banovine bilo je u Jajcu, a obuhvatala je područje Vrbasa do ušća u Savu, s gradovima: Jajce, Banjaluka, Greben, Sokol, Jezero, Vinac, Vrbaški grad, Livač, Komotin, Bočac i Zvečaj. Središte Srebreničkoj banovini bio je grad Srebrenik, a obuhvatala je Usoru, Soli i Spreču s područnim gradovima.[20]

Tako je teritorija Bosanskog sandžaka već u prvim mjesecima njegova opstojanja znatno smanjena. Na istoku i sjeveroistoku on je graničio sa Smederevskim sandžakom, koji je u srednjem Podrinju prelazio Drinu i obuhvatao Srebrenicu, Zvornik, Kušlat i Šubin s njihovim područjem. Na sjeveru je graničio Bosanski sandžak s ugarskim područjem u spomenutim banovinama. Samo je između turskog i ugarskog posjeda dugo vremena postojao vrlo širok pojas ničije zemlje, tako da su, npr. 1469. g., najsjevernije utvrđene turske tačke bile Ključevac u bivšoj oblasti Kovačevića, Vranduk na Bosni i Susid na Vrbasu.[21]

Manje su jasne tadašnje granice prema sjeverozapadu, zapadu i jugozapadu. Obično se uzima da su Turci u svome ratovanju 1463/1464. zadržali dio poriječja Sane s Ključem i Kamengradom. Ne znam na čemu se te tvrdnje zasnivaju, ali nikako nisu tačne. Ti se gradovi ne spominju u turskim popisima Bosne iz 1469, 1485. i 1489. g. Najstarije podatke o tim gradovima u turskoj vlasti imamo tek s kraja XV st.

Isto tako, nije sasvim jasna situacija ni u Završju s gradovima Glamočem, Livnom i Duvnom. Livno su Turci mogli posjetiti tek poslije

[20] Klaić: *Povijest Hrvata II*, str. 3, 320 i dalje; Ćorović: *Historija Bosne*, str. 560–574; Dinić: *Bosna*, str. 561–4; Thallòczy-Šufflay: *Povijest Jajca*, str. 83 i d.

[21] *Icmal defter Bosanskog sandžaka* iz 1468/9. g., Belediye kütüphanesi, Istanbul, br. 0.76.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 52 3/4/13 11:53 PM

1466. g., kada se ono spominje u vlasti Vladislava,[22] najstarijeg sina hercega Stjepana. Godine 1469. Turci su držali u Livanjskoj nahiji grad *Hum*, a samo *Livno* (Hlevne) zauzeli su prije 1485, kada ga nalazimo u njihovu posjedu.[23]

Nestalna je granica bila i u župi Skoplju. Turci su nekad prije 1469. g. postali gospodari Susidgrada na Vrbasu,[24] ali ne znam jesu li ga otada trajno držali. Cijela župa Skoplje i svi njeni gradovi nisu ni 1489. g. bili definitivno u turskoj vlasti, nego tek od 1501. g., ali su ih Turci i ranije preotimali. Tako je Skender-beg, sandžakbeg Bosanskog sandžaka, negdje između 1478. i 1480. pisao jedno pismo Dubrovčanima "na gradu Pruscu"[25].

Osim toga, Turci su već tokom 1465. godine šest gradova u sjevernim predjelima ovoga sandžaka ustupili bosanskom kralju koga su sami imenovali, pa je i to "kraljevstvo" bilo stvoreno na račun teritorije ovoga sandžaka.

OSVAJANJE HERCEGOVINE I OSNIVANJE HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA

Stanje u Hercegovini poslije turskog napada iz 1463. g., stvoreno oslobodilačkom akcijom Hercega i njegovih sinova, nije bilo dugog vijeka. Suzbijeni i zapriječeni u napredovanju prema sjeveru, a ozlojeđeni Hercegovim vezama s Ugarskom, Turci su iskoristili ponovne svađe u njegovoj kući i odlučili da osvajanjem njegovih oblasti naknade svoje gubitke u sjevernoj Bosni. U julu 1465. g. oni su preduzeli novu ofanzivu protiv Hercegovine.[26] To je, ustvari, bio nastavak akcije iz 1463. g. Turska vojska, pod zapovjedništvom bosanskog sandžakbega Isa-bega Ishakovića i njegovih vojvoda Ismaila i Ahmeda, provalila je u julu 1465. g. u Hercegovu zemlju i uspjela brzo prodrijeti do dubrovačke granice. U njihove ruke najprije su dospjeli Mileševac, Samobor, Prilep, a onda i ostali gradovi na istoku. Zatim su se počeli primicati Primorju, tako da se već od septembra 1465. g. javlja njihova vlast u neposrednom

[22] M. Dinić: *Zemlje hercega Sv. Save*, str. 256.

[23] *Tahrir defter*, br. 18 iz 1485. g.

[24] *Idžmal defter*, br. 0.76.

[25] *Povelje i pisma II*, 281–282; H. Šabanović: "Bosanski sandžak Skender-beg", *Glasnik Istorijskog društva Srbije*, 1955, br. 1–2, str. 1–15.

[26] Dinić: *Zemlje hercega Sv. Save*, str. 247; poslije 1. aprila 1465; Božić: n. d., str. 174.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 53 3/4/13 11:53 PM

dubrovačkom zaleđu. Već 12. septembra 1465. g. sjedio je turski subaša u Lugu. Ljubomir, Popovo, Žurovići i Pocrnje bili su istog mjeseca "jurisdictio Turcorum". Krajem oktobra i u novembru bilo je u njihovoj vlasti Uskoplje, Bijela, Zupci, Gacko i Kuti. Jedine tačke otpora bili su neki utvrđeni gradovi, u prvom redu Ključ i Mićevac. Međutim, ni oni se nisu mogli dugo održati. Ključ je osvojio Ahmed vojvoda poslije 3. juna 1466. a prije maja 1468. g. Poslije 3. juna 1466. pao je i stari prijestoni Blagaj sa sjevernom Hercegovinom.[27]

Nakon toga držao je Vlatko, posljednji herceg od Sv. Save, u svojoj vlasti, osim Novog i Risna u Dračevici, "jedan uzan i prilično neobrađen pojas zemljišta od Boke do ušća Neretve, koji je kako-tako odvajao dubrovačku teritoriju od neposredne turske oblasti".[28]

Ostali dio njegove očevine, ukoliko je nisu bili pritisli Turci, držali su knez Vladislav, Mlečani i Mađari. Naime, kad su Turci udarili na Hercegovinu, ni Mlečani nisu ostali skrštenih ruku. I kao što su Mađari 1463/1464. g. preoteli Turcima nekoliko većih gradova bivšeg bosanskog kraljevstva, tako su sada Mlečani, kao saveznici i zaštitnici novoga hercega Vlatka, zadržali Imotsku krajinu i makarsko primorje, što su posjeli u oktobru 1465. godine.

Mađari su se bili utvrdili prvo u Počitelju, a zatim, kada su ovaj grad zauzeli Turci (1471), u Košu na ostrvu Posrednici.[29]

Kakav je bio konačan ishod turske provale u Hercegovinu 1465–1470. g. nije jasno u svim pojedinostima. Rezultati dosadašnjih istraživanja pružaju hronološki ovu sliku.

Tokom ljeta 1465. g. pali su Hercegovi gradovi na istoku i u Podrinju. U septembru iste godine bili su u njihovim rukama Lug, Ljubomir, Popovo, Žurovići i Pocrnje, oktobra Uskoplje i Bijela, u novembru Vrsinje (Župci), Gacko i Kuti. Prije decembra te godine zauzeli su i Cernicu. Sljedeće godine držali su još Korita, Banjane i Riđane, a 1467. bili su gospodari i Trebinja. Poslije 3. juna 1466. osvojili su Blagaj, a prije maja 1468. g. i Ključ.[30]

---

[27] Dinić: n. d., str. 247–249; Ćorović, Historija Bosne 582; Božić, n. d. 174–175; Ć. Truhelka, n. d. 163–167; 211–212.

[28] Dinić: n. d., str. 248.

[29] Isto: str. 247 i d.; K. Jirček-J. Radonić I: str. 395–397; Božić: str. 206–208; Ćorović: n. d., str. 582. i d.

[30] Truhelka: str. 177–178; Dinić: str. 249–250; Božić: str. 206–208; K. Jirček-J. Radonić: n. m.;

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 54 3/4/13 11:53 PM

Zemlje i gradove koje su oduzimali od hercega Stjepana i njegovih sinova od početka svoje ofanzive do početka 1470. g. Turci su pretvorili u jedan vilajet koji su pripojili susjednom Bosanskom sandžaku. Neposrednu upravu u pojedinim nahijama u Hercegovini vršili su vojvode Bosanskog sandžaka Isa-bega Ishakovića.

Početkom 1470. g. osnovan je od osvojene teritorije u Hercegovini poseban hercegovački sandžak.

Sve do najnovijeg vremena mislilo se da je osvojenim dijelovima Hercegovine od početka turske vlasti upravljao poseban vojvoda sa sjedištem u Foči, nezavisno od sandžakbega Bosanskog sandžaka,[31] i da "prvi namjesnik humski bijaše Ahmed-vojvoda", kome je Truhelka našao prvi spomen u jednom zaključku dubrovačkog Vijeća umoljenih od 4. februara 1466. g.[32] Zaveden činjenicom što su se hercegovački kao i bosanski sandžakbezi u XV st. nazivali ne samo krajišnicima nego i vojvodama, kao i vilajetske i nahijske vojvode,[33] on je mislio da je najstariji vojvoda u Hercegovini koji mu je bio poznat bio vojvoda cijele Hercegovine, njen sandžakbeg.[34] Međutim, taj Ahmed-vojvoda nije upravljao cijelom humskom zemljom, nego samo jednom nahijom,[35] pa naravno nije ni imao rang sandžakbega, kao što taj rang nije imao nijedan drugi vojvoda u Hercegovini sve do 1470. g. Te vojvode bili su ljudi bosanskog sandžakbega isto onako kao što su oni kasnije, kada je Hercegovina izdvojena iz bosanskog u zaseban sandžak, bili ljudi hercegovačkog sandžakbega.

Da ovaj sandžak nije bio osnovan prije 1470. g., vidi se iz toga što su se Dubrovčani sve do 1470. g. za razne sporove u vezi s Hercegovinom uvijek obraćali bosanskom sandžakbegu Isa-begu Ishakoviću u Vrhbo-

Ćorović: n. d., str. 577. On tvrdi da je Blagaj pao do aprila 1466. g. (str. 582); *Idžmal defter* iz 1469. g.; Ć. Truhelka: n. d., str. 211–213.

[31] Miklošič: *Monumenta,* br. 374, 375, str. 474–475; Up. Klaić: *Povijest Bosne*, str. 310; Stojanović: *Povelje i pisma II*, br. 891, str. 295–296. i br. 892, str. 296–297. Tu je pogrešno pročitana hidžretska godina. Mjesto 860 (= 1456) treba 890 (= 1485); up. Truhelka: n. d., str. 79.

[32] Truhelka, n. d., str. 212.

[33] Isto, br. 37, str. 37; br. 38, str. 37–38; br. 7, str. 11–12. Za datiranje toga pisma vidi str. 129, nap. 47.

[34] Isto, str. 212.

[35] Potvrde vidi: Božić: n. d., 175–176, 182–183.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 55 3/4/13 11:53 PM

sni, a ne nekom hercegovačkom sandžakbegu ili krajišniku.[36]

Prvi put hercegovački sandžak spominje se u jednoj vijesti od kraja februara 1470. g.[37] Istovremeno se u dubrovačkim izvorima spominje Hamza-beg kao hercegovački sandžakbeg sa sjedištem u Foči.[38] U popisu Bosanskog sandžaka, koji je završen 12. maja 1469. g., Hercegovina je popisana u sastavu toga sandžaka, pa je prema tome ovaj sandžak nastao poslije maja 1469. g. a prije spomenute vijesti s kraja februara 1470. g. Iz jednog zapisa u istom popisu vidi se da su 13. redžepa 874 / 16. januara 1470. g. hasovi u Hercegovini, koji su ranije pripadali Isa-begu, dodijeljeni nekom Hamza-begu. Taj Hamza-beg nije sigurno niko drugi nego prvi sandžakbeg Hercegovačkog sandžaka, pa je prema tome ovaj sandžak osnovan 16. januara 1470. godine.

Kad su osnovali Hercegovački sandžak, Turci su nastavili sistematski organizirati, utvrđivati i proširivati svoju vlast u Hercegovini. U nastavku osvajačke akcije oni su prvo preduzeli da potisnu Madžare i Mlečane i zauzmu tvrdi Počitelj, koji se predao Hamza-begu nešto poslije 20. septembra 1471. godine.[39] Do 1475. g. Turci su posjeli sve gradove u unutrašnjosti Hercegovine te Ljubuški u Neretvanskoj krajini i Rog na sjeveru. Izvan njihove vlasti bili su, tada u unutrašnjosti Hercegovine, pouzdano se zna, još samo Novi i Risan.[40] Kad se početkom 1482. g. predao i Novi, bilo je završeno tursko osvajanje Hercegovine. Držala se još neko vrijeme samo ugarska posada u gradu Košu na ostrvu Posrednici, kod današnjeg Opuzena. Imotska krajina i makarsko primorje ostali su i dalje u vlasti Mlečana.

Zvanično sjedište sandžakbegova Hercegovačkog sandžaka bilo je u Foči od osnivanja ovoga sandžaka do 1572. g.; samo su hercegovački namjesnici u prvoj polovini XVI st. često boravili u Mostaru, koji se tada više puta spominje kao privremeno sjedište Hercegovačkog sandžaka. Stoga se u to doba ponekad hercegovački sandžakbeg naziva "mostarski sandžak" ili "mostarski paša". Kao privremeno sjedište

[36] Isto, str. 176–177, 182, 184–185.

[37] Božić: n. d., str. 183.

[38] Božić: n. d., str. 183; Truhelka: n. d., str. 212; Gl. Elezović: *Turski spomenici I*, 1. br. 28, str. 147–148.

[39] Truhelka: n. d., str. 170; Dinić: str. 250–251.

[40] *Tapu defter Hercegovačkog sandžaka*, br. 5 iz 1475–77.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 56 3/4/13 11:53 PM

Hercegovačkog sandžaka Mostar se prvi put spominje 6. juna 1522. g.[41] Lašvaninova hronika spominje "mostarskog pašu" pod Jajcem godine 1525.[42] To potvrđuje i branilac Jajca Krsto Frankopan, spominjući u svome izvještaju od 24. juna 1525. g. i hercegovačkog sandžakbega.[43] Četiri godine kasnije spominje se "mostarski paša" koji je zapovijedao hercegovačkim trupama pri prvoj opsadi Beča 1529. g.[44] I pored svega toga, sasvim je sigurno da i tada, kao i kasnije, sve do 1572. g., glavni grad Hercegovačkog sandžaka i sjedište njegova sandžakbega bila Foča. To se vidi iz niza pisama koja su u to doba pisali hercegovački namjesnici Dubrovačkoj republici iz Foče, kad god se ne radi o nekim vojnim akcijama i inspekcionim putovanjima po svome sandžaku. Ljeti su se često nalazili na Gatačkom polju, ponedak u Novom i drugdje. Vrlo često i u prvoj polovini XVI st. hercegovački sandžakbezi obavještavaju dubrovačku vladu pri svome stupanju na dužnost da su došli u svoje "sjedište Foču", isto onako kao što kasnije, poslije 1572. g., to javljaju iz "svoga sjedišta Pljevlja". Pa i kad su odsutni iz zemlje, njihovi kajmakami i ćehaje sjede redovno u Foči, odnosno Pljevlju. Od 1572. do 1833. zvanično sjedište hercegovačkog sandžakbega bilo je u Pljevlju.[45]

Bašagić je pisao da je Hercegovina u svim onim vremenima, kada je predstavljala zaseban sandžak i imala svoga sandžakbega, bila neovisna od Bosne.[46] Za njim su se poveli Skarić[47] i Kreševljaković,[48] zavedeni vjerovatno činjenicom što mnogi hercegovački sandžakbezi u XV i XVI, a naročito u XVII st., imaju titulu paša kao i bosanski beglerbezi, ili što se nazivaju valijama. Takvo je shvatanje, međutim, pogrešno. Nikada nijedan sandžak nije bio neovisan od nekog beglerbega, pa ni hercegovački.

---

[41] Up. *Arhiv za hrv. povijest XXI*, 403, *Lett. et Commisioni di Levanti,* XI, fol. 196–197, po Vl. Ćoroviću: *Mostar i njegova srpsko-pravoslavna opština*, str. 12–13.

[42] Up. J. Jelenić: *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, Sarajevo, 1916, str. 48.

[43] Up. Ćorović: n. d., str. 13.

[44] Up. Peec: *Mostar*, 224–225.

[45] Up. H. Kreševljaković, u: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 35, str. 64.

[46] S. Bašagić: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, br. 105, str. 184.

[47] Vl. Skarić: "Podaci o historiji Hercegovine od 1566 do sredine 17 vijeka". Glasnik Zemaljskog muzeja XLIII, 1931, br. 2, str. 55–72.

[48] H. Kreševljaković: *Čengići, prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1959, str. 3.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 57 3/4/13 11:53 PM

Hercegovački sandžak bio je od svoga osnivanja pa sve do 1580. g. u sastavu Rumelijskog ajaleta, a onda je ušao u sastav Bosanskog pašaluka i otada ostao u njegovom sastavu sve do 1833. g. Štaviše, ovaj je sandžak mnogo puta, a naročito od XVII v., dodjeljivan kao arpaluk ne samo bosanskim beglerbezima nego i bosanskim defterdarima. U tim slučajevima Hercegovinom su upravljali muteselimi bosanskih vezira odnosno defterdara.

OBNAVLJANJE "BOSANSKOG KRALJEVSTVA"

Turskom ofanzivom 1463. g. i ugarskom protuofanzivom u jesen iste godine Bosna je bila ustvari raskomadana između Turske carevine i Ugarske kraljevine. Mađari su mogli biti zadovoljni što su vojničkim uspjesima postigli da u samoj Bosni stvore jaku branu turskim provalama u Ugarsku. Jajačka i Srebrenička banovina u naslonu na Šabačku banovinu predstavljale su neprekidnu graničnu zonu na desnoj obali Save od Beograda preko Šapca do Jajca i Banjaluke i tako sačinjavale moćnu branu turskim prodorima. One su uspješno sprečavale turske upade prema sjeveru i imale veliki značaj za odbranu ugarskih zemalja.

Zbog tih ugarskih pozicija na sjeveru Bosne Turci nisu mogli biti sigurni ni na teritoriji koju su držali. Tu nesigurnost pojačavala je činjenica što sami Bošnjaci nisu bili zadovoljni ni s jednim ni s drugim okupatorom i što nisu mirovali. To se jasno vidi i iz ono malo sačuvanih vijesti iz toga vremena. Sve poznate podatke i moguće zaključke o situaciji i raspoloženju naroda u Bosni u to vrijeme, o akcijama preživjele bosanske vlastele i obnavljanju kraljevine Bosne pruža mala ali dragocjena studija S. Ćirkovića.[49] Iz te studije vidi se da je preživjela bosanska vlastela, uglavnom sitni plemići – jer su krupniji već bili sišli s historijske pozornice – bila nezadovoljna turskom okupacijom pa je preduzimala izvjesne akcije za ponovnu uspostavu bosanskog kraljevstva. Tako je još prije 12. augusta 1463. g. grupa bosanskih plemića izjavila da ni ti plemići ni svi stanovnici kraljevstva neće nikada drugu vladu osim mletačku, a ako je ne dobiju, potčiniće se Turcima. Oni su još tražili da Mlečani pošalju poslanike hercegu Svetoga Save i "drugim gospodarima onih zemalja", svakako u cilju osiguranja pomoći. To poslanstvo bilo je sastavljeno od emigranata koji su izbjegli iz Bosne,

[49] S. Ćirković: "Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463 godine", *Istorijski glasnik,* 1954, br. 3, str. 123–131. Pored te studije ovdje smo mogli upotrijebiti i nekoliko podataka koje pruža najstariji turski popis iz 1469. godine.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 58 3/4/13 11:53 PM

ili je predstavljalo grupu odvažne vlastele koja je krenula iz zemlje da izvrši ovu misiju. U svakom slučaju, neposredna je njihova veza sa zemljom, ostalom bosanskom vlastelom i čitavim stanovništvom u čije su ime istupili u Veneciji. Premda nije urodila plodom, ova akcija jasno govori o situaciji i raspoloženju u Bosni poslije njena pada 1463. i o pokušajima za oslobođenje.

Turci su sigurno dobro vidjeli i znali ovo neraspoloženje naroda prema sebi. Kako se nisu osjećali dovoljno sigurno ni na svom području, niti sposobni da protjeraju Mađare, oni su u nedostatku vlastitih snaga morali praviti ustupke lokalnim činiocima pa su tako pribjegli jednoj mjeri koja je jedinstvena u povijesti njihovih osvajanja. Da bi kod Bošnjaka stvorili iluziju da se obnavlja bosanska država i uspostavili kakav-takav koridor između svojih i ugarskih posjeda u Bosni, Turci su krajem 1465, ili nešto ranije, predali sjeverne dijelove Bosanskog sandžaka na upravu članu dinastije Kotromanića – Matiji, sinu svoga štićenika i pretendenta Radivoja, i postavili ga kraljem Bosne.

Oblast novog bosanskog kraljevstva sterala se od Lašve na sjever do područja ugarskih banova, a sastojala se od šest gradova i njihovih područja. Rezidencija kraljeva bila je po svoj prilici u Vranduku. On je tu imao svoju vlastelu i ekonomski imunitet na svome području, tako da u njegovoj oblasti i nije bilo dvovlašće, niti su tu djelovale ikakve druge turske vlasti.

"Bosanski kralj, sin kralja Radivoja", spominje se drugi put 11. januara 1467. g., a onda mu se gubi svaki trag u izvorima. Četiri godine kasnije (16. septembra 1471.) spominje se opet "Matija Sabančić takozvani kralj Bosne", ali se ne zna da li se ovdje radi o istom licu ili o novom kralju Bosne. Kako je Matija, sin Radivojev, još 1465. g. bio renegat i imao ženu u Carigradu, on svakako nije mogao uspješno odigrati ulogu koja mu je bila namijenjena, bar u odnosu na aspiraciju bosanske vlastele, pa je vjerovatno prije 1471. g. bio smijenjen, a na njegovo mjesto doveden je drugi poznati sitni vlastelin bosanski, Matija Sabančić, vjerovatno iz župe Vrhbosne, u kojoj se i danas dva sela zovu Sabančić.

Ali se ni ovaj drugi kralj bosanski, ako se ne radi o istom licu, nije mogao dugo održati, jer su Turci prije 6. maja 1476. g. postavili "novog kralja", Matiju Vojsalića. On je bio vrlo hrišćanski nastrojen (Christianissimo), pa se stoga nije zadovoljio samo sultanovim imenovanjem, nego je zatražio pismom od ugarskog kralja da ga i on prizna. A kad su za to saznali Turci, oni su opsjeli njegove gradove i gradove njegove vlastele. Ugarski kralj poslao mu je pomoć, koja ga je uspjela osloboditi

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 59 3/4/13 11:53 PM

od te opsade (prije 3. jula 1476. g.). To je ujedno i posljednja vijest o tursko-bosanskom kralju i ne zna se šta se poslije toga desilo s njim i njegovom vlastelom, ali se zna da je tada učinjen kraj i tome minijaturnom kraljevstvu bosanskom. Njegovo područje pripojeno je bosanskom sandžaku, a vlast vlastele bosanske i njenu ulogu u toj oblasti preuzeli su vojvode i knezovi vlaški.

UČVRŠĆIVANJE TURSKE VLASTI U BOSNI I HERCEGOVINI OSNIVANJE ZVORNIČKOG SANDŽAKA

Kad su osvojili najveći dio Hercegovine, Turci su poslije 1468. g. nastavili upadati u Hrvatsku, Dalmaciju i druge susjedne zemlje koje su 1464. g. ostale otvorene i izložene njihovim udarcima. Istovremeno su pristupili da čvršće povežu i bolje osiguraju svoje pozicije u Bosni i Hercegovini. U tom cilju oni su prije svega organizirali poseban hercegovački sandžak. Zatim su likvidirali državicu svoga kralja Matije Vojsalića, oduzeli ili razbili velike posjede hrišćanskih spahija regrutiranih iz reda stare bosanske vlastele i vlaških starješina, nametnuli harač nekim manastirima, te tim i sličnim mjerama likvidirali i posljednje značajnije ostatke domaćeg feudalizma u Bosni.

U decembru 1481. g. opsjeli su hercegov Novi, čija se posada predala januara 1482. g. Time je nestalo i posljednjeg slobodnog ostatka bosanske države.

Kako su Jajačka i Srebrenička banovina, u naslonu na Šabačku banovinu kao neprekidna granična zona na desnoj obali Save, predstavljale ne samo moćnu branu turskim prodorima u ugarske zemlje nego i stalnu opasnost za turske pogranične posjede, to su Turci, svjesni te opasnosti i poučeni teškim udarcima, pristupili čvršćem povezivanju svoje vlasti i u srednjem Podrinju. Tako je došlo do osnivanja Zvorničkog sandžaka, treće veće turske vojno-administrativne jedinice na teritoriji nekadašnje države bosanske. To je bio prvi sandžak u Bosni koji nije nastao kao plod trenutnih zavojevačkih uspjeha turskih, nego prije svega u cilju bolje odbrane i čvršće organizacije ranije stečenog posjeda koji su ugrožavali Mađari.

Pitanje kada je osnovan Zvornički sandžak dosada nije bilo ni približno utvrđeno. Bašagić je pisao da je Ali-beg Mihaloglu još 1461. g. bio sandžakbeg Zvorničkog sandžaka,[50] što bi značilo da je ovaj sandžak još

[50] Bašagić: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, str. 186.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 60 3/4/13 11:53 PM

tada postojao. Bašagić ne navodi izvor za svoju tvrdnju, ali se bez mnogo truda moglo ustanoviti da se ona zasniva na navodima S. Muvekita,[51] na koga se on uglavnom oslanjao, pišući svoju *Kratku uputu u prošlost Bosne i Hercegovine*. Muvekitova *Historija Bosne*, međutim, premda vrlo bogata i korisna, mnogo je puta nepouzdana. Prelog se zadovoljio da navede gornju Bašagićevu tvrdnju.[52] Inače se općenito uzimalo da je ovaj sandžak osnovan 1463. ili 1464. godine.[53]

Ne zna se tačno kada su Turci definitivno zauzeli Zvornik i okolinu. Srebrenica i Zvornik spominju se u turskoj vlasti brzo poslije pada Despotovine, a stalno od 1462. g.[54] Ali, samo nekoliko podataka iz karijere poznatog akindžijskog vođe Ali-bega Mihaloglua dovoljno ukazuju na slabost Muvekitove tvrdnje. Do 1460. g. Ali-beg je bio subaša oblasti Braničeva.[55] Nakon pobjede nad Mihajlom Silađijem (Svilojevićem) kod Požežana 8. novembra 1460. g., on je imenovan sandžakbegom Vidinskog sandžaka.[56] Odatle je u proljeće 1463. g. premješten na položaj sandžakbega Smederevskog sandžaka, kojim je od pada Despotovine (1459) do proljeća 1463. g. upravljao Mehmed-beg Minetoglu, koji je tada upućen u akciju protiv Bosne i poslije njena pada bio naznačen prvim sandžakbegom bosanskim. Ali-beg Mihaloglu identičan je s onim Ali-begom, "gospodarem smederevskim", kome je sultan prilikom svog pohoda protiv Bosne naredio da izvodi vojničke demonstracije na Savi i Dunavu, kako bi zabavio kralja Matiju da ne priskoči u pomoć Bosni.[57] Vršeći taj zadatak, on je izvršio dva upada u Ugarsku.[58] To dovoljno upućuje da Ali-beg Mihaloglu nije mogao biti sandžakbeg Zvorničkog sandžaka 1461. g., pa se stoga ne može pomišljati da je taj sandžak tada i privremeno postojao.

Iz najstarijeg sačuvanog turskog katastarskog popisa Smederevskog sandžaka vidi se da su u vrijeme sastavljanja toga popisa Zvornik, Sre-

[51] *Tarihi Bosna*, autograf u Orijentalnom institutu, br. 1164.

[52] Prelog: *Povjest Bosne u doba osmanliske vlade I*, str. 162.

[53] Kreševljaković-Kapidžić: "Sudsko-administrativna podjela", *Istorisko-pravni zbornik*, br. 3–4, 1950, str. 257; H. Šabanović: "Upravna podjela jugoslavenskih zemalja", *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine,* 1953, str. 184.

[54] Jirček-Radonić: n. d., str. 391; Dinić: *Za istoriju rudarstva,* str. 85.

[55] Izvore vidi kod Olesnickog u *Radu,* knj. 276, str. 66 i d.

[56] Olesnicki, n. m.

[57] Jireček-Radonić: I, 394.

[58] Isto.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 61 3/4/13 11:53 PM

brenica sa Srebrenikom, Kušlat, Šubin, Sokol, koji su sačinjavali prvobitno jezgro Zvorničkog sandžaka, pripadali Smederevskom sandžaku.[59] Sama ta činjenica dovoljno upućuje na to da Zvornički sandžak nije bio osnovan odmah poslije turske okupacije te teritorije. Samo taj najstariji sačuvani turski katastarski popis Smederevskog sandžaka, nažalost, nije datiran, ali se na osnovu nekih podataka koje pruža taj nedatirani popis Smederevskog i jedan datiran popis Vidinskog sandžaka iz 1467. g., kao i na osnovu drugih historijskih činjenica, moglo sasvim sigurno utvrditi da je spomenuti nedatirani defter Smederevskog sandžaka nastao u međuvremenu od februara 1476. do januara 1478. godine.[60]

[59] *Tapu defter*, br. 16; Šabanović: *Upravna podjela*, str. 179.

[60] Neke marginalne bilješke u tome defteru kojima su nišandžije ili inspektori vršili promjene ili ispravke imaju datum: ramazana 882. (počinje 7. decembra 1477.) godine. Kako su te bilješke mogle biti unesene samo u vrijeme ili poslije popisa onda je on završen najkasnije decembra 1477. ili januara 1478. g. I to je njegov datum *post quem non*. Dalje, na više mjesta u tome popisu spominje se "stari defter" (*defter-i atik*) dok, se za ovaj više puta kaže da je to "novi defter" (*defter-i cedid*). Ako uzmemo da ovaj "novi defter" predstavlja drugi popis po redu, a da je onaj "stari defter" bio prvi, onda je prvi defter nastao najranije 1458/59. g. kako se mogao vršiti prvi popis istom posjednute Despotovine. A ako je tada nastao prvi popis, onda je drugi morao biti mlađi bar deset godina, jer je to bio obično najmanji razmak između jednog i drugog popisa jednog sandžaka. Istina, Lutfi-paša u svojoj *Asaf-nami* piše da je po kanunu ponovni popis imao da se vrši svakih trideset godina (Car. izd. 14), ali on je to pisao sredinom XVI st. Iz deftera koje smo dosada upoznali vidi se da je popisivanje u XV i prvoj polovini XVI st. vršeno obično u razmaku od deset do dvadeset godina. Iz toga bi, opet, slijedilo da je ovaj nedatirani popis Smederevskog sandžaka izvršen oko 1478/1479. g. Za izvršenje popisa jednog sandžaka trebalo je vrijeme od jedne do dvije godine dana, kako se to vidi iz datuma početka i svršetka popisivanja raznih datiranih deftera iz nešto kasnijeg vremena, kada je taj posao na osnovu ranijih deftera i u sređenijim prilikama bilo lakše izvršavati. Upoređivanje podataka u ovom i jednom datiranom popisu Vidinskog sandžaka iz 873 / 1467. g. može se sa sigurnošću tvrditi da ovaj popis nije mogao nastati prije toga vidinskog popisa jer je u vidinskom defteru upisana i Braničevska oblast kao "Vilajet ili subašiluk Braničevo", što znači da je ta oblast 1467. bila u sastavu Vidinskog sandžaka, a po ovome nedatiranom defteru Smederevskog sandžaka ta je oblast sa svojih sedam nahija (Ipak, Ravnica, Resava, Omolj, Ždrel, Lomnica, Zvižd) bila sastavni dio Smederevskog sandžaka mogao nastati najranije nešto poslije 1467. dakle između 1467. i 1478. g. koja je, vidjeli smo, njegov datum *post quem non*.
U tome nedatiranom popisu Smederevskog sandžaka ima jedan podatak koji nam, povezujući ga s drugim poznatim historijskim činjenicama, daje mogućnost da vrijeme njegova nastanka još stegnemo. U njemu se na jednome mjestu navodi "timar bivšeg dizdara Bejurdelena (Böğürdelen)." Bejurdelen je bio pogranična turska utvrda

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 62 3/4/13 11:53 PM

Kako je u tome defteru kao sastavni dio Smederevskog sandžaka upisano i područje koje je predstavljalo prvobitnu teritoriju Zvorničkog sandžaka, to znači da Zvornički sandžak u vrijeme toga popisa (1476/1478) nije postojao. Na osnovu toga može se odbaciti i mišljenje da je ovaj sandžak bio osnovan 1463. ili 1464. g., kako se to dosada općenito mislilo. Na osnovu gornjih izlaganja vidi se jasno da on nije bio osnovan sve do 1478. g. Kako se ovaj sandžak u poznatim izvorima prvi put spominje juna 1483. g.,[61] znači da je on osnovan nekad poslije 1478. a prije 1483. g. Ali, s obzirom na onovremene prilike u Bosni i razloge koji su morali diktirati njegovo osnivanje, mislim da je ovaj sandžak osnovan krajem 1480. ili početkom 1481. g., poslije napada Vuka Grgurevića (Zmaja Ognjenoga) na Srebrenicu i Sarajevo.

Po svome teritorijalnom opsegu Zvornički sandžak u početku je bio malen. On se tada sastojao samo od nekoliko nahija i gradova Smederevskog sandžaka u Podrinju, pretežno na lijevoj strani Drine: Srebrenica, Zvornik, Kušlat, Šubin, te Krupanj, Bohorina, Jadar, Ptičar, Rađevinu, na desnoj strani Drine.[62] Ovaj sandžak ostao je u tom svom prvobitnom teritorijalnom opsegu sve do pada Srebreničke banovine 1512/1515. g.

Već sama činjenica da je Zvornički sandžak osnovan na toliko maloj teritoriji, jasno govori da su njegovo osnivanje diktirali odbrambeni

kod Zaslona, današnjeg Šapca, podignuta 1471. g. (Jireček–Radonić I,: 411; Dinić: *Zapadna Srbija u srednjem veku*, *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji* – I, Zapadna Srbija, Beograd, 1953, str. 25). Prema tome, sam spomen Bejurdelena u tome defteru upućuje da je on mogao nastati najranije 1471. g., kada je podignuta spomenuta tvrđava. Bejurdelen je morao pripadati Smederevskom sandžaku, a nema ga u tome nedatiranom popisu. Samo, to još ne znači da on tada nije bio u turskoj vlasti. Turci nisu uvijek popisivali suviše isturene i osjetljive tačke koje nisu mislili pod svaku cijenu braniti. Kamengrad je, npr., od početka XVI st. bio sigurno u turskoj vlasti, ali ga nema u popisu Bosanskog sandžaka iz 1516. g. Bejurdelen tada zaista nije ostao trajno u turskoj vlasti. U februaru 1476. g. morao se predati Matiji Korvinu (Jireček–Radonić I: 411). Zato se na osnovu činjenice što on u tome popisu nije uopće upisan ne bi mogli zaključiti da je taj popis vršen kad su Turci već bili izgubili Zaslon, dakle poslije februara 1476. Kako se u tome popisu izričito spominje timar *bivšeg* dizdara Bejurdelena, znači da je ovaj popis rađen nakon što su Turci izgubili Šabac, dakle poslije februara 1476. g. A kako je taj popis, vidjeli smo, krajem decembra 1477. ili početkom januara 1478. g. bio završen, znači da je nastao u međuvremenu, od februara 1476. do januara 1478. godine.

[61] H. Šabanović: *Turski dokumenti u Bosni*, str. 191.

[62] *Tapu defteri*, br. 16.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 63 3/4/13 11:53 PM

razlozi i da je glavni zadatak njegova sandžakbega bio da bdije nad turskim posjedima u gornjem Podrinju, naročito prema Srebreničkoj banovini, koja je skoro pola stoljeća prkosila turskoj sili. Kad su zaposjeli tu banovinu, Turci su je razdijelili na nekoliko nahija, koje su odgovarale ranijim županama i pripojili ih Zvorničkom sandžaku.[63] Ovaj je sandžak i dalje ostao eksponirano područje prema ugarskim posjedima u Bosni i Mačvi, sve do pada Beograda i Mačve 1521. g. i najsjevernijeg dijela Bosne 1535. g. Time se jasno vidi strategijski značaj i razlozi osnivanja ovoga sandžaka. On je prvo imao zadatak da štiti turske posjede prema Srebreničkoj banovini, a kasnije da i sam znatno doprinese ostvarenju daljih turskih ekspanzivističkih planova. Stoga su Turci Zvornik, "ključ Drine", zvanično sjedište i glavnu tvrđavu toga sandžaka, još 1463. g. tako utvrdili da je on uspješno izdržao snažnu opsadu s ugarske strane 1464. g. kao i kasnije tri opsade Austrijanaca, kojima je jedanput podlegao 1688, te kraće vrijeme ostao u rukama Austrije.

S padom Beograda 1521. g. Turci su dobili cijelu Mačvu, koju su podijelili na nekoliko nahija i pripojili prvo Smederevsko-beogradskom sandžaku.[64] Negdje poslije 1528, a prije 1533. g. Mačva je izdvojena iz Smederevskog i pripojena Zvorničkom sandžaku.[65] Time je ovaj sandžak postigao svoj najširi teritorijalni opseg, koji je zadržao sve do Bečkog rata.

Središte Zvorničkog sandžaka i zvanično sjedište njegova sandžakbega od njegova osnivanja do kraja XVII st. bilo je redovno u Zvorniku. Već od prve polovine XVII st. nalazimo u raznim dokumentima da zvornički sandžakbezi često duže vremena borave u D. Tuzli,[66] ali ne znamo da li je možda tada neko vrijeme D. Tuzla bila njihova zvanična rezidencija.

Od svoga osnivanja pa do 1541. g. Zvornički sandžak bio je u sastavu Rumelijskog ajaleta. Poslije pada Budima (1541. g.) i osnivanja Budimskog ajaleta on je izdvojen iz Rumelijskog i pripojen Budimskom ajaletu, da bi se pojačao osjetljivi budimski front. Samo se ne zna da li je ta promjena izvršena odmah, čim je osnovan budimski pašaluk, ili nešto kasnije. Turski historičar Dželalzade Mustafa Čelebi (umro 1567.) u svojoj *Historiji* navodi Zvornički sandžak u sastavu Budimskog

[63] *Tapu defteri*, br. 260.

[64] *Tapu defteri*, br. 173.

[65] *Tapu defteri*, br. 260 i br. 173.

[66] *Tuzlanski sidžil* iz g. 1620–1645; u: O. Sokolovića: 1, 8, 17, 26, 34, 92, 117, 128.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 64 3/4/13 11:53 PM

ajaleta.[67] On ne navodi u sastavu toga ajaleta i u jednom popisu sandžaka istog ajaleta iz 1557. godine.[68] Na osnovu izvjesnih podataka u popisu Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine može se indirektno zaključiti da je ovaj sandžak i tada bio u sastavu istoga ajaleta, pa je sasvim vjerovatno da je izdvajanje ovoga sandžaka iz Rumelijskog i njegovo uključenje u Budimski ajalet izvršeno još 1541. g. kada je zvornički sandžak ostao u sastavu Budimskog pašaluka sve do osnivanja Bosanskog pašaluka (1580), a onda je priključen tome pašaluku i ostao u njegovu sastavu do kraja turske vlasti.

JAČANJE TURSKE I LIKVIDACIJA UGARSKE VLASTI U BOSNI. TERITORIJALNO ŠIRENJE BOSANSKOG, HERCEGOVAČKOG I ZVORNIČKOG SANDŽAKA

Suzbijeni na sjevernim granicama svoga područja u Bosni, Turci su nastavili upadati u Hrvatsku, koja je bila izložena njihovim udarima. Provaljujući dolinom Sane, oni su nekad potkraj XV st. stvorili čvrsta uporišta u Ključu i Kamengradu, koji su im postali važan oslonac za iznenadne i brze akcije prema zapadu i jugu. Pobjedom na Krbavskom polju (1493) bila je otklonjena posljednja brana njihovim provalama u Hrvatsku i Sloveniju. One su tada postale sve češće i dublje. Provaljujući u Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Kranjsku, Koruško, Štajersku i druge susjedne zemlje, Turci su povremeno prodirali do u blizinu Venecije, ali pored svega toga do kraja XV st. nisu uspjeli znatno razmaknuti svoje granice ni u Hrvatskoj ni u Dalmaciji.

Jedini teritorijalni uspjeh Turaka do kraja XV st. bilo je njihovo učvršćenje u Ključu i Kamengradu, likvidacija ugarske posade u gradu Košu na Posrednici i okupacija Makarske krajine (1493), koju su pripojili Hercegovačkom sandžaku. Time je teritorija ovoga sandžaka bila uglavnom zaokružena. On se i kasnije nešto širio dalje u tursku Dalmaciju, ali samo privremeno, do osnivanja Kliškog sandžaka (1537), kada se opet sveo na granice spočetka XVI st., koje se više nisu znatno mijenjale sve do početka Kandijskog rata (1645).

Po ugovoru između Turske i Ugarske od 20. augusta 1503, kojim je zaključeno sedmogodišnje primirje, Ugarskoj su ostali svi važniji gradovi Jajačke banovine (Jajce, Zvečaj, Vrbaški Grad, Banjaluka), zatim

[67] Up. *Islam Ansiklopedisi*, I, str. 759.

[68] Up. *Mühimme defteri*, br. 23, 224.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 65 3/4/13 11:53 PM

Srebrenik s njegovim kotarom ili banovinom. Turskoj su priznati ne samo gradovi u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, nego i pogranični: Proložac, Imotski, Rog, Vrgorac, Ljubuški, Mostar, Počitelj, Blagaj, Novi Risan – u Hercegovini, zatim "Bosanski vilajet s gradovima i njihovim varošima što se nalaze na krajini Bosanskog vilajeta i to: Kamengrad, Ključ, Hlivno, Belgrad, Venčac, Komotin, Travnik, Vrhbelica, Vranduk, Doboj, Maglaj, Belgrad (Akhisar), Susid, Toričan, Fenarlik ("Fewarlak"), Prozor, Bobovac i Dubrovnik", te grad Zvornik ("Zwonik") sa svojim područjem.[69]

Poslije zaključenog primirja situacija je i dalje bila napeta, ali nije bilo nikakvih značajnih događaja sve do 1512. g. Zbog borbe oko prijestolja Turci su nastojali održati primirje, ali su nastavili vršiti pritisak na Hrvatsku, tako da su neki velikaši bili skloni da im se potčine. Kada je stupio na turski prijesto, Selim I (1512–1520), nije produžio sedmogodišnje primirje s Mađarima i, mada je težište turskih akcija bilo usmjereno na Istok (Sirija, Egipat, Perzija), aktivnost njihovih snaga nije bila smanjena ni u Bosni. Tada je bosanski sandžakbeg Feriz-beg uspio osvojiti Srebrenik i s njim cijelu sjeveroistočnu Bosnu (1512).[70] Time je bila probijena ugarska odbrambena linija koju je 1464. g. uspostavio Matija Korvin. Tada je počela nova etapa turskih osvajanja u našim zemljama: otada su turski upadi u Hrvatsku dobili karakter osvajanja; vršeni su češće i s jačim snagama. Iste godine, kada su srušili Srebreničku banovinu, došao je u njihove ruke Blagaj na Sani. U januaru 1513. g. prodrli su u Dalmaciju do Sinja, koji su brzo po tome definitivno zauzeli.[71] Odranije su držali Unac na istoimenoj rijeci, a 1514. zauzeli su Karin i Korlat u Dalmaciji i napadali Skradin.[72] Ali, pravu prekretnicu označio je tek pad Beograda i Šapca 1521. g. Time je Turcima konačno bio otvoren put u Panonsku niziju.

Područje Srebreničke banovine Turci su odmah pripojili Zvorničkom sandžaku. Poslije 1526, a prije 1533. tome sandžaku priključena je i Mačva. Time je ovaj sandžak postigao svoje najšire teritorijalno

[69] Belleten, XXII, 1958, br. 87, str. 369–390.

[70] Klaić: *Povijest Hrvata III*, str. 250; Thalloszy-Šufflay: *Povijest (banovine grada i varoši) Jajca*, Zagreb,l 1916, str. 180; on stavlja ove događaje u 1516. g., a savremeni turski hroničar u 1514. (Orijentalni institut, rukopis 552, 146).

[71] M. Perojević: *Petar Kružić*, Zagreb, 1931, str. 32 i d.

[72] Perojević: n. d., str. 33–34.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 66 3/4/13 11:53 PM

prostranstvo (koje je zadržao uglavnom do 1718. g.). Tada se znatno proširio i Bosanski sandžak: prvo na račun ugarsko-hrvatskih posjeda u Dalmaciji, Lici i Krbavi, gdje su Turci od ranije držali Sinj, Karin, Korlat, Unac i Blagaj na Sani. Nakon uspješno završenog pohoda protiv Beograda, Turci su se sručili na Dalmaciju i 28. maja 1522. g. osvojili Knin a odmah zatim Skradin.[73] Krajem 1523. g. zauzeli su i Ostrovicu na Uni. Svi ti gradovi i njihova područja pripojeni su Bosanskom sandžaku.

S osloncem na Knin, Ostrovicu i Skradin Turci su često upadali u Krbavu do Udbine i u Primorje. Do 1526. g. osvojili su Hrvatsku južno od Velebita (osim Klisa i Obrovca).[74] Na drugoj strani prodrli su u Srijem i pred bitku na Mohačkom polju zauzeli istočnu Slavoniju do Osijeka i Đakova, vršeći istodobno bezbrojne upade i pustošenja po Hrvatskoj i Slavoniji.[75] Pri tome je najviše stradalo Pounje, Lika, Krbava i sjeverna Dalmacija, preko kojih su vodili glavni pravci turskih provala. Svi ti upadi i provale predstavljali su ustvari pripremu za odlučujući sukob s Mađarima, do kojega je došlo na Mohačkom polju 1526. godine. Poslije pobjede na Mohačkom polju Turci su lahko likvidirali ostatke ugarske vlasti u Bosni i Dalmaciji i otvorili sebi put u zapadnu Slavoniju. Obrovac i Udbina pali su u turske ruke 1527. i zatim skoro cijela Lika i Krbava. Sada su mogli lahko ostvariti mnogobrojne bezuspješne pokušaje da zauzmu tvrdo Jajce i ostale gradove Jajačke banovine. Posada Jajca predala se krajem 1527. bez otpora; uskoro zatim Banjaluka i okolni gradovi. Ugarske posade bile su odbačene u dolinu Save.

Osvojeni gradovi u Dalmaciji od Cetine na zapad i sjever, posjedi u Lici, Krbavi i Pounju, kao i cijelo područje ranije Jajačke banovine, u području Vrbasa priključeno je Bosanskom sandžaku.

TURSKA OSVAJANJA U SJEVERNOJ BOSNI I SLAVONIJI PAD KLISA I OSNIVANJE KLIŠKOG SANDŽAKA

Deset godina poslije pobjede na Mohaču (1526) Turci su preuzeli inicijativu da prošire svoju vlast u Slavoniji, koristeći se građanskim ratom i vazalnim položajem mnoge slavonske gospode, među kojom se naročito isticao srpski despot Stevan Berislavić. Pomažući Zapolju, on je priznao vrhovnu vlast sultana, koji mu je 1529. g. potvrdio sva dobra i

[73] Perojević: n. d., 58.

[74] Perojević: str. 58–66.

[75] Klaić: n. d., III, str. 315 i d.; Ivić: *Istorija Srba u Vojvodini*, str. 110 i d.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 67 3/4/13 11:53 PM

gradove u Bosni i Slavoniji da ih drži kao sultanov vazal.[76] I dok je Stevan, zajedno sa smederevskim sandžakom Husrev-begom (1534–1536) pomogao Zapolju protiv Ferdinandovih pristalica, dotle su Turci snovali kako će te borbe najbolje iskoristiti za sebe i proširiti i učvrstiti svoju vlast u Slavoniji, služeći se svojom starom i oprobanom taktikom razaranja jedinstva i iznalaženja pomagača u oblastima koje su namjeravali osvojiti. S namjerom da Slavoniju lakše potčini sultanu, Husrev-beg je pomagao Berislavića sve do kraja 1535. ili početka 1536. g., kada je između njih došlo do sukoba u kojem je despot ubijen.[77] Husrev-beg je odmah zauzeo njegove gradove: Dobor i Kobaš u Bosni, Brod na Savi, Staru Gradišku i druge.[78] Na bosanskoj strani Save držala se još neko vrijeme jedino Kostajnica. Tako je tek tada cijela Bosna došla definitivno pod tursku vlast. Sve to područje pripojeno je Bosanskom sandžaku.

Sada su Turci prenijeli svoju akciju na srednju Slavoniju, jer su najistočniji dio današnje Slavonije bili pregazili i opustošili još za vrijeme Sulejmanova pohoda na Mohač 1526. g. Tada je pao u turske ruke, među ostalim, i Osijek, koji su razorili. Prilikom drugog pohoda na Beč 1529. g. Turci su zavladali ne samo cijelim Srijemom nego i istočnom Slavonijom, obnovili Osijek i osigurali ga jakom posadom, da im zaštiti Srijem i posluži za daljnja napredovanja prema sjeveru i zapadu.[79]

U vezi s novom akcijom u Slavoniji izvršene su izmjene ličnosti na čelu susjednih sandžaka. U aprilu 1536. g. Husrev-beg je vraćen iz Smedereva u Bosnu, u kojoj će ostati do smrti (1541). Na čelo Smederevskog sandžaka ponovo je doveden iz Moreje Mehmed-beg Jahjapašić (1536–1541).[80] U ljeto 1536. g. oni su zajednički provalili u Slavoniju i zauzeli mnogobrojna dobra i gradove slavonske vlastele. Mehmed-beg je osvojio važnu varoš i grad Požegu (25. januara 1537.), s kojom je pala čitava Požeška županija. Prvi i jedini pokušaj Ferdinandov da preko svoga znamenitog vojskovođe Kacijanera zaustavi turska osvajanja i da oslobodi Slavoniju završio se teškim porazom njegove vojske kod

[76] Klaić: *Povijest Hrvata*, III 1, str. 113 i d.; A. Ivić: *Istorija Srba u Vojvodini*, str. 114; Jireček–Radonić I, str. 419.

[77] Ivić: n. d., str. 114 i d.

[78] Isto.

[79] Evlija Čelebi, VI, str. 194.

[80] A. Šimčik: "Odsutnost Husrevbegova iz Sarajeva g. 1534–1536". Glasnik Zemaljskog muzeja, godište XLVI (H), god. 1934, str. 91 i d.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 68 3/4/13 11:53 PM

Gorjana blizu Đakova (vjerovatno 9. oktobra 1537. g.). Sada su Slavonija i Hrvatska bile potpuno otvorene Turcima, ali su oni zbog sukoba s Mlečanima (1537) morali prebaciti svoje krajišnike na mletačko-tursku granicu, u Dalmaciji i Hrvatskoj, i nakratko ostaviti Slavoniju na miru.

Glavni cilj nove turske akcije u Dalmaciji bio je tvrdi Klis, koji su Turci i ranije više puta opsjedali. Klis je pao u turske ruke 12. marta 1537. g. Time je učinjen kraj ugarskoj vladavini na jugu Velebita. Bosanski sandžakbeg Husrev-beg u izvještaju Porti o zauzeću ove važne pozicije predložio je da se od novoosvojenog područja i svih nahija Bosanskog sandžaka u sjeverozapadnoj Bosni, Dalmaciji, Krbavi i Lici obrazuje poseban sandžak, kako bi se nove tekovine mogle lakše čuvati. Husrev-beg je istovremeno predložio da se za sandžakbega Kliškog sandžaka imenuje njegov ćehaja Murat-beg Tardić, Šibenčanin, koji se naročito istakao pri zauzimanju Klisa. Taj je predlog u Carigradu bio usvojen, pa je ovaj sandžak bio obrazovan još iste godine.

Osnivanjem Kliškog sandžaka znatno se smanjila teritorija Bosanskog sandžaka, jer su novom sandžaku, pored novoosvojenog područja, pripojeni svi turski posjedi u Dalmaciji sjeverozapadno od Solina, u sjeverozapadnoj Bosni, Krbavi, Lici i Hrvatskoj.

Zvanično središte kliškog sandžaka bio je Klis, ali su njegovi sandžakbezi najčešće stolovali u Livnu.

UČVRŠĆIVANJE TURAKA U SLAVONIJI – OSNIVANJE POŽEŠKOG SANDŽAKA – OSNIVANJE BUDIMSKOG PAŠALUKA

Turci nisu puštali na miru Hrvatsku ni dok su ratovali s Mlečanima. Tako su 24. aprila 1538. zauzeli Dubicu i time uklonili važnu zapreku za napredovanje u Slavoniji. Na tom planu oni su prije svega organizirali i učvrstili svoju vlast u osvojenom području srednje Slavonije, gdje su nešto prije 30. januara 1538. g. obrazovali novu vojno-administrativnu jedinicu, koja se, po svome središtu, nazvala *Požeški sandžak*. Raniji turski posjedi u istočnoj Slavoniji (Osijek, Čepin, Ivankovo i dr.) dijelili su i dalje sudbinu Srijema sve do sredine XVI st. Osvojeni gradovi u Bosni (Dobor, Kobaš i Dubica) pripojeni su Bosanskom, a Brod i Stara Gradiška Požeškom sandžaku. Prvim sandžakbegom novog sandžaka imenovan je Arslan-beg, sin Mehmed-paše Jahjapašića (1538–1541).[81]

[81] Hrvatski ban Petar Keglević i Toma Nadaždi pisali su 30. januara 1538. g. kralju Ferdinandu među ostalim da im je javio Stevan Štiljanović pismom kako je sultan

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 69 3/4/13 11:53 PM

Kad su sklopili mir s Mlečanima (2. oktobra 1540. g.), Turci su mogli preduzeti jaču akciju u Slavoniji. Tada su u njihove ruke definitivno pali Jasenovac i Novska na Savi te Subotski Grad i Britvičevina u Križevačkoj županiji.[82] Potom su preduzeli novi pohod na Ugarsku i zauzeli Budim (29. augusta 1541.), koji je odmah pretvoren u središte novog beglerbegluka u Evropskoj Turskoj.

To je bio treći ili tačnije drugi beglerbegluk u evropskom dijelu Osmanskog carstva. Sve do druge decenije XVI st. postojao je u ovome dijelu Carstva samo jedan, Rumelijski beglerbegluk, ajalet ili pašaluk, kao najviša vojno-administrativna jedinica kojoj su, u vidu sandžaka, pripajane sve osvojene zemlje i oblasti u Evropi. Taj se beglerbegluk početkom Sulejmanove vladavine sastojao od 27 sandžaka. Kada se potčinio sultanu Selimu II, Hajrudin Barbarosa dobio je naslov beglerbega i postao *kapudanpaša*, admiral cjelokupne turske mornarice. Pored oblasti i gradova kojima je ranije gospodario, njemu su dodijeljeni neki primorski sandžaci Rumelije (Galipolje, Agriboz, Mitilena, Kodžaeli, Karlieli itd.), te je od tih i nekih drugih oblasti osnovan poseban ajalet ili beglerbegluk, koji se zvao *Ejalet-i Kapudan-paša* ili *Ejalet-i Džezair.*[83] Time je rumelijski beglerbeg izgubio jedan dio svoje teritorije, ali je ona daljim osvajačkim uspjesima brzo nadoknađena, tako da se broj sandžaka ovoga ajaleta do 1541. g. popeo na preko trideset. U tome međuvremenu osnovani su, samo na našim stranama, novi sandžaci: Crnogorski, Kliški, Požeški i Srijemski i svi su priključeni Rumelijskom beglerbegluku. Kada je osnovan Budimski beglerbegluk, njemu su priključeni ne samo turski sandžaci u Ugarskoj nego i sandžaci Požega, Zvornik, Osijek ili Srijem, Smederevo i Vidin. Time je Rumelijski beglerbegluk bio opet smanjen. Taj je gubitak donekle naknađen osnivanjem nekih novih sandžaka među kojima je bio i Čazmanski sandžak u Slavoniji.

Osnivanjem Budimskog pašaluka Turcima je olakšano potpuno osvojenje Slavonije. Kad je Sulejman ponovo pošao protiv Ugarske

Smederevskom sandžaku nad kojim upravlja Mehmed-beg (Jahjapašić) dao svu zemlju do Ivankova, a zemlju od Ivankova do Kobaša dao kao novi sandžak Mehmed-begovu sinu (Arslan-begu), koji je sada u Požegi. F. Šišić: *Acta comitalia II*, str. 160; Mita Kostić: "Stevan Štiljanović", *Glas*, br. 110, 1923, str. 68. Vidi još: Pečevi: I, 200, 254, 255; Klaić: *Povijest Hrvata III*, 1, str. 117; Jireček–Radonić, I, str. 419. i d.; Ivić: n. d., 114. i d.

[82] Klaić: n. d., III, str. 1, 133, 117.

[83] Uzunçarşili: *Osmanli imperatorlugunda Merkez ve Bahrije teskilati*, str. 42 i d.; *Islam Ansiklopedisi*, s. v. *Barbarosa*.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 70 3/4/13 11:53 PM

(1543), preduzeo je bosanski sandžakbeg Ulama-paša dalja osvajanja u Slavoniji. U proljeće te godine pali su Voćin, Stupčanica, Čalkovac (Čakovac), Bijela Stijena, Podborje (Daruvar), Orahovica i Valpovo (23. juna), posljednji slobodan grad u istočnoj Slavoniji. U toku daljih osvajanja Turci su zauzeli Brezovicu (6. novembra), najistočnije mjesto u Slavonskoj Podravini. Zatim su osvojili Pakrac i Petrovinu i primakli se Virovitici,[84] čije su područje upisali u svoje teftere već 1545. g., dakle sedam godina prije njena pada.[85] Nekad poslije 20. maja, a prije 10. jula 1544. godine, pala je Velika u Posavini i s njom Međuriječje. Iza 20. augusta sljedeće godine Turci su zauzeli i Moslavinu s Garičkim brdima (Plodin, Košuta, Garič)[86]. Poslije toga, od primirja između Ferdinanda i Sulejmana (1545), za daljih sedam godina nema značajnijih turskih osvajanja u Slavoniji, sve do zapleta u Erdelju i novih akcija Ulama-paše u Slavoniji 1552. godine.

Svi novi turski posjedi u Slavonskoj Podravini (Voćin, Orahovica, Valpovo, Brezovica i Moslavina) priključeni su Požeškom,[87] a posjedi u Posavini (Stupčanica, Čaklovac, Bijela Stijena, Podborje (Daruvar), Pakrac, Petrovina i Velika) Bosanskom sandžaku[88].

Požeški sandžak do 1541. g. pripadao je rumelijskom beglerbegluku. Te godine pripojen je Budimskom pašaluku, u čijem je sastavu ostao sve do 1580. g., kada je priključen Bosanskom pašaluku.[89]

Godine 1600. osnovan je Kanjiški pašaluk, pa mu je pripojen i Požeški sandžak, koji je ostao u sastavu toga pašaluka sve do kraja turske vladavine.[90] Ovaj sandžak od sredine do kraja XVI st. nekoliko puta dodjeljivan je bosanskim namjesnicima kao arpaluk. Tada su njim upravljali muselimi bosanskih namjesnika.

---

[84] Klaić: n. d., III, 1, str. 133.

[85] *Tahrir defter Požeškog sandžaka*, br. 243 iz 1545. g.

[86] Klaić: n. m.

[87] *Tahrir defter*: br. 243.

[88] *Tapu defter Bosanskog sandžaka*, br. 201.

[89] *Mühimme defteri,* br. 23, 244 pod godinom 981/1575. Up. C. Baysun, u: *Islam Ansiklopedisi* I, str. 759.

[90] Ayni Ali, 17; Up. Evlija Čelebija: V: 521–522; VI: 526, 527 I: 179, 190; V: 427, 496 i na drugim mjestima; Rački: *Starine, XVI*, str. 186, Batinić: *Starine*, XVII; Koći-beg, 100; Hadži Kalfa-Novaković: *Spomenik, XVIII*, str. 75; Ali-Čauš, u: Glasnik Zemaljskog muzeja 1947, broj 148, str. 178; *Islam Ansiklopedisi I*, 759; Fekete: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Paul Esterhazy*, Budapest, 1432.

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 71 3/4/13 11:53 PM

Zvanična rezidencija sandžaka bila je stalno u Požegi, ali su požeški sandžakbezi često boravili i po drugim značajnim mjestima ovoga sandžaka, a naročito u Brodu na Savi. Posljednji požeški sandžakbeg zvao se Ibrahim-paša ■

ZNAKOVI_VREMENA 57 58 FINAL.indd 72 3/4/13 11:53 PM